

О.А. Бундак

**ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СОЮЗ У
РОБОТІ ТЕОДОРА ШАНІНА
«РЕВОЛЮЦІЯ ЯК МОМЕНТ ІСТИНИ»**

У статті проаналізовано погляди одного з засновників західного селянствознавства, академіка Теодора Шаніна на природу Всеросійського Селянського Союзу в контексті революційних подій 1905–1922 років.

Ключові слова: Всеросійський Селянський Союз, селянська проблематика, революція, історіографія, селянські виступи, «бунтуючі села».

This paper examines the views of one of the founders of Western selyanstvoznavstva, Teodor Shanin Academician of the nature of the All-Russian Peasant Union in the context of the events of 1905 – 1922 years.

Key words: All-Russian Peasant Union, peasant perspective, revolution, historians, peasant uprisings, «rebellious village».

Британський історик Теодор Шанін, на нашу думку, є одним із найвидатніших представників зарубіжної історичної науки з селянствознавчої проблематики. Нині він професор соціології Манчестерського університету, один із засновників міждисциплінарного академічного центру соціальних наук «Інтерцентр», один із організаторів, перший ректор і (з 2007 р.) президент Московської Вищої школи соціальних та економічних наук, дійсний член Російської академії сільськогосподарських наук.

Коло його наукових інтересів становить селянська проблематика, епістемологія, політична теорія, історична соціологія та теорія розвитку, тобто діапазон наукових інтересів є багатограним. Як підкреслюють енциклопедичні видання, «визначальною особливістю його методу є міждисциплінарність, тобто робота на «стиківі» різних наук» [1].

Академіка справедливо вважають одним із засновників західного селянствознавства, що значну частину своїх наукових досліджень написав на основі аналізу саме російського селянства: його звичаїв, традицій, менталітету та світосприйняття. Складена ним антологія «Крестьяне и крестьянские общества», яка мала ряд перевидань, нині є базовим підручником з цієї проблематики. І перша його монографія «Неудобный класс» (1972) присвячена саме російському селянству [2]. Науковці підкреслюють і особливу тематику його багатограних досліджень – історико-соціологічні проекти Т. Шаніна 1990-х рр., основною метою яких стала «реконструкція долі російського (радянського) селянства» [3].

На їх основі науковець з колегами створив нову дослідницьку традицію – рефлексивне селянствознавство. В 17 регіонах колишнього СРСР групи дослідників-соціологів протягом 8 місяців жили в селянських родинах, практично ставши їх невід'ємною частинкою, що дозволило забезпечити об'єктивність, неупередженість і достовірність зроблених висновків.

Відаючи належне усім віхам його наукової та практичної діяльності, ми в представленій науковій розвідці ставимо за мету окреслити бачення науковцем природи та сутності Всеросійського Селянського Союзу (далі – ВСС). Практично всі

дослідження, що тією чи іншою мірою стосуються селянствознавчої та революційної тематики початку ХХ століття, в історіографічному та методологічному ракурсах звертаються до теоретичних доробків Т. Шаніна.

Жодне фундаментальне наукове дослідження не може обійтися без того, щоб його автор не з'ясував досягнень попередників із обраної для вивчення теми або дотичних до неї питань. «Тим самим дослідник окреслює сферу відомого, визначаючи власні об'єкт і предмет наукового пошуку, пропонуючи оригінальну методологію, авторську концепцію, вводячи в науковий обіг раніше невідомі джерела тощо. У такий спосіб, з одного боку, зберігаються історіографічні традиції, а з іншого – модернізується сама наука» [4, 5]. Таким чином, своєрідним «рушієм» поступу історичної науки виступає історіографія. «Історіографія – «лакмусовий папірець» фахової сумлінності історика, його компетентності. Вона виявляє те, наскільки дослідник був адекватним не лише «духу епохи», а й об'єктивно відтворював історичні події» [4, 5]. Активне опрацювання наукового доробку Т. Шаніна в сфері дослідження історії селянства та революції в царській Росії на початку ХХ ст. збагачує не лише історичну, але й політологічну, соціологічну та культурологічну світові науки.

Для аналізу участі селян у революційних подіях 1905 – 1907 рр. науковець послуговується різноманітною термінологією, називаючи її «бунтом», «вольницею» і «пугачовщиною» [5, 140–142]. Дослідник акцентує увагу на тому, що першопочатково суто селянські акції відкритої непокори, боротьби та бунту царський уряд називав не інакше, як «аграрні безпорядки» [5, 147]. Сюди відносили і посягання на приватні та державні ліси з метою заготівлі дерева (порубки) і недозволений випас тварин на пасовищах (потрави). Ці форми боротьби існували завжди, проте на початку століття вони мали демонстративний, масовий характер, що дало можливість владі трактувати їх як бунт. Крайніми формами боротьби були розграбування маєтків, складів; підпали та вбивства поміщиків та їх охорони; незаконне захоплення та обробіток землі; селянські страйки; бойкот; колективні відмови від сплати податків, орендних платежів тощо.

3-поміж основних вимог селян – «назавжди «викурити» поміщиків і зробити так, щоб дворянські землі були залишені селянам для володіння та обробки» [5, 161]. Відповіддю уряду було використання методу «батога і пряника». І, як підкреслює Т. Шанін, листопадовий з'їзд 1905 р. ВСС, засудив урядові репресії та зосередив основну увагу на вимогах негайної передачі всієї землі в руки селян, згадавши про загальнонаціональний селянський страйк як крайню форму боротьби за землю [5, 163].

Окрім земельного питання, надзвичайно гостро стояло питання «важкого становища селянства загалом». Адже ряд районів Росії були ремісничими, тому останнє питання для них було більш важливе, ніж земельне [5, 173]. З огляду на це ВСС і був організацією різноманітного селянства, яке акумулювало не лише ці всі вимоги, але і мало сміливість заявити про них повселюдно і повсемісно. Широка підтримка програми політичних,

економічних, соціальних та громадянських перетворень ВСС, які були оприлюднені на першому та другому з'їздах, отримали підтримку і розповсюдження. Це виявилось у свідомому вступі селян до цієї організації. Попри контрзаходи царського уряду щодо перешкоджання роботі ВСС (заборони, арешти керівного ядра, всілякі виверти), «свідомі» селяни, інакше кажучи грамотні, здатні налагодити своє господарство, політично свідомі і радикальні у своїх вимогах – селянський політичний «стан для себе», що знаходився в процесі формування», вступав до цієї організації [5, 172].

З-поміж засобів боротьби представники ВСС послуговувалися різними методами, виправдовуючи свої дії подальшими наслідками – переділом землі, обранням «своїх» в керівні структури, політичної влади в районі [5, 176]. У грудні 1905 р. влада заборонила проводити другий черговий губернський з'їзд ВСС. Селяни В'ятської губернії зі зброєю в руках вийшли боронити своє зібрання. Незважаючи на перемогу армії, репресії та арешти, ВСС продовжував активно діяти в губернії, започаткувавши партизанську війну [5, 174].

Проте поряд завжди існували і альтернативні, мирні засоби – в присудах ставили вимоги про звільнення політв'язнів (братів Мазуренків), «зробити постанову про негайне звільнення із тюрми наших уповноважених. Землеволодарів, що підписалися під цією заявою, ми оголосимо під бойкотом, присудами постановимо назавжди порвати з ними всілякі відносини» [5, 173].

Під час активізації своєї діяльності селяни застосовували як легальні, так і нелегальні засоби: бойкот чиновників і призначених ними старост, їх переобирання, створення Комітетів ВСС, які повинні взяти владу на місцях в свої руки, винесення присудів місцевими та волосними сходами [5, 206].

Позитивом у роботі Т. Шаніна є присутність контент-аналізу селянських петицій і наказів, де є вимога прямого прогресивного прибуткового податку, ліквідація приватної власності, передачі землі народу Думою [5, 220]. Науковець обґрунтовує думку про те, що частина селян мали високий рівень політичної свідомості, але в подальшому вони себе не мислили окремо від існуючої самодержавної системи. Селянство прекрасно розуміло, що виступити і вистояти проти системи самодержавства воно не зможе, і цього не потрібно робити. Адже основним було зменшити насилля і зміцнити політичну організованість. «Від місцевих поміщиків вони зуміли б позбавитися за допомогою сили, але держава була зовсім іншою справою» [5, 175].

У підсумку, «більш чи менш усвідомлено, більш чи менш стихійно, більшість свідомих селян намагалися виробити ефективну тактику боротьби за владу та за землю на місцях. ... Така селянська політична інтуїція ґрунтувалася на колективному досвіді і досягла своєї кульмінації в ... утворенні загальнонаціональних організацій російського селянства – ВСС» [5, 176].

Високий рівень політичної свідомості певної частини селянства був зумовлений і рівнем розвитку селянської моралі. На підтвердження такої думки Т. Шанін наводить рішення сходу селян с. Криворожки, яке вони ухвалили ними після арешту братів

Мазуренків. «У ці важкі дні заточення в тюрму братів Мазуренків не дозволяємо пити горілку взагалі і не дозволяємо її продавати» [5, 172]. Підкреслюючи позитивний вплив ВСС на населення, автор ілюструє свою тезу прикладом боротьби селян із п'янством під час селянських виступів: «горілчані давки» селянські пікети або пломбували їх, або повністю спалювали, тим самим бажаючи унебезпечити інших від п'яних безпорядків та поліцейських провокацій [5, 172].

Важливим наслідком революційних подій 1905 – 1907 рр. дослідник вказав створення альтернативних центрів авторитетної влади і організацій політичних партій, профспілок, Ради робітничих депутатів, ВСС і селянських республік» [5, 293]. Він відзначає певні закономірності утворення та існування «селянських республік». На його переконання, це зумовлено селянським світоглядом та схожими умовами життєдіяльності селян у різних регіонах царської Росії, більш-менш однаковим їх завершенням: в кінцевому випадку під натиском царських військ вони припинили своє існування. Розглядаючи «Марковську республіку», він розкрив діяльність ВСС у Сумському повіті Харківської губернії, де «в листопаді і першій половині грудня 1905 року вся влада в повіті і у м. Суми, фактично перебувала у руках комітетів Селянського Союзу» [5, 189].

Монографія Т. Шаніна має широку джерельну базу. Зокрема, діяльність ВСС він проаналізував за матеріалами двох з'їздів крізь призму селянського світогляду. Селяни бачили нове суспільство як країну, де вся земля належала селянам, поділена між селянами у такій кількості, яку могли обробити без використання найманої робочої сили. Продаж землі заборонився, а приватна власність на землю скасована. Контроль – за виборними місцевої влади, що володіла широкими повноваженнями. Форма державного устрою – парламентська монархія, де існує рівність всіх перед законом, свобода слова і зібрань, основний принцип – співчуття [5, 204]. Всі чиновники – виборні посади, жінкам – право голосу, амністія, безплатна освіта [5, 220]. З-поміж ворогів, що заважали реалізації таких планів, відзначалися чиновники, які шкодили народу, поміщики, куркулі, місцеві чорносотенці; як селянський ідеал пропагувалася відміна смертної кари, передбачалася всезагальна політична амністія, визнання антиєврейських погромів «постидними та грішними» [5, 205].

Дослідник звернув увагу на те, що різні думки на з'їздах виникли щодо питань реалізації цих цілей, а не їх суті: передача землі, включаючи можливість її часткового викупу у приватних власників за рахунок державних засобів, меншість відкидала будь-яку оплату. Державу тримати на відстані витягнутої руки у питаннях майбутнього управління місцевими справами і землекористуванням [5, 206].

Як головні питання, що порушували на з'їздах селянські делегати, історик називає такі:

1) союз проти розкрадання маєтків, що було неефективним, і проти застосування сили як такої, але як крайній метод боротьби не відкидався;

2) якщо уряд не піде на поступки – наступний крок – загальний селянський страйк; було відкинута збройне повстання;

3) ставлення до царя – його обманюють міністри, «не зачіпати його» [5, 208].

Т. Шанін робить висновок, що «кожний селянин на зібраннях знав різницю між істинними бажаннями та реаліями, з якими потрібно жити» [5, 208]. «Вони приймали рішення про політичний виступ, але не були готові прийняти тактику революційної боротьби» [5, 211]. Селяни розуміли обмеженість власної політичної організації: намагалися до мінімуму звести насилля, відкидали ідеї та гасла інших політичних сил. Арешти політичних лідерів ВСС призвели до того, що у Думу прийшли справжні представники з народу, які об'єдналися в Трудову фракцію і висунули вимоги, які не різнилися від вимог ВСС [5, 212].

Незламна віра більшості населення – «всезагальне зібрання Росії повинне привести до очевидного висновку про землю і свободу», «вперше візьмуть участь селяни», «більш реалістичніше оцінювали сили уряду і відносно відданість та стійкість армії» [5, 198].

Зауваживши на недовготривалість існування, незначній кількості документного підтвердження існування ВСС у багатьох місцях «значна частина його акцій ніколи не була зафіксована на папері. ... як через причину секретності, так і за неграмотності багатьох його прихильників» [5, 192]. Відзначає, що територіальна присутність представників на з'їздах дає можливість зробити висновок «лише відносно нечисленних представників західних губерній. Це також означало, що організація мала вплив в основному в районах, де переважала передільна община» [5, 195].

З'ясовав причини розгрому ВСС – «цікавий урок з політичної соціології селянства» [5, 197], серед них найважливіша – суворі репресії після листопаду 1905 р.; політична – «яка швидше за все полягає у взаємозалежності між керівниками ВСС і їх революційними союзниками, і з другого боку – в характері підтримки, яку їм надавали селяни» [5, 197–198].

Окрім того, науковець говорить про самостійність селян у створенні і діяльності ВСС, незважаючи на вплив існуючих політичних партій та організацій «... жодна партія не мала достатньо ресурсів, щоб впливати на селянство загалом» [5, 256].

Отже, Т. Шанін детально проаналізував діяльність Всеросійського Селянського Союзу в 1905 р. ВСС відіграв важливу роль у справі мобілізації селянства в роки революції 1905–1907 рр.

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/>

2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.today/u17qZ>

3. Фирсов Б. М. Слово о Теодоре Шанине (Выступление на церемонии вручения медали) / Б. М. Фирсов // Аналитика Полит.ру (12 декабря 2008 г.). (рус.) – 12.12.2008.

4. Корнюченко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. / С. В. Корнюченко. – Черкаси: Ант, 2008. – 277 с.

5. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907. 1917–1922 гг.: Пер. с англ. / Теодор Шанин. – М.: Весь Мир, 1997. – 560 с.

К. В. Івангородський

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА ДАВНІХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано палеоетноботанічні підходи у сучасній українській історіографії етнічної історії східних слов'ян.

Ключові слова: українська історіографія, землеробство, палеоетноботанічні дослідження, східні слов'яни

In the Article paleoethnobotanical researches of ancient-slavs agriculture in modern Ukrainian historiography are analysed.

Key words: Ukrainian historiography, agriculture, paleoethnobotanical researches, East Slavs

Проблема етногенезу східних слов'ян додержавного періоду була та залишається однією з останньої «вічних» для історіографії. Застосування останньою протягом кількох десятиліть суто історико-археологічних, етнографічних, археологічних і тим паче політико-ідеологічних підходів до її вирішення не внесло помітних кореляцій. У цьому ракурсі цілком логічними постають спроби науковців звернутися до інтердисциплінарного варіанта дослідження минулого спільнот давніх східних слов'ян, зокрема, й до методологічного арсеналу природничих наук. Подібну інновацію в історико-археологічних реконструкціях становить і так звана палеоетноботанічна методика, спрямована на визначення ролі культурних рослин у межах господарської діяльності людей на дописемному етапі розвитку певної етнічної (культурної) спільноти. Відразу зауважимо, що подібні студії не є численними та поки не мають належної наукової зацікавленості їхніми результатами. Відтак, метою пропонованої розвідки є аналіз сучасної української історіографії щодо етнокультурної специфіки землеробства давніх слов'ян у контексті палеоетноботаніки.

Останній термін до наукового обігу запровадив у середині минулого століття датський дослідник Г. Гельбак з метою означення системи взаємозв'язків між рослиною та людською популяцією. Хоча подібні дослідження почалися століттям раніше, а першовідкривачем у цій царині вважають швейцарського природознавця О. Геера, який у середині XIX ст. на основі викопних решток проводив реконструкцію органічного життя первісності та клімату. Як окрема наукова субдисципліна, палеоетноботаніка сформувалася безпосередньо в другій половині XX ст., і неабияке значення для цього мала тісна співпраця між ботаніками й ахеологами (звідси, до речі, й менш вживаний синонім цієї дисципліни – археоботаніка), що призвело й до зміщення основного акценту пошуків – від звичайного з'ясування процесу доместикації тих чи інших культурних рослин до аналізу етнологічних і господарських компонентів у життєдіяльності різних археологічних культур.

Особливості такої життєдіяльності етнічних спільнот у певному середовищі набули останнім часом вигляду окремого напрямку етнології, котрий іменують екологічним. Головним його завданням є